

JAUME PASSARELL

MARGARIDA ABRAS POU

Jaume Passarell i Ribó nasqué a Badalona el dia de difunts de l'any 1889, fill de pare fuster i mare teixidora. Féu els primers estudis a l'Ateneu Obrer i, posteriorment, assistí a una acadèmia on aprengué tenidoria de llibres i francès. Sembla que ja en aquesta època s'inicià la seva afecció pel dibuix, que devia ésser fruit d'un gust i d'una inclinació personals, ja que a la seva família no hi havia antecedents artístics ni trobem cap element ambiental específic que el pogués estimular en aquest sentit. Hem de citar, això sí, que coneixia, des de ben petit, la premsa barcelonina de l'època (en especial *La Campana de Gràcia*), molt il·lustrada amb dibuixos i caricatures, que ell admirava especialment.

Cap a l'any 1905 Passarell es col·loca d'ajudant de mestre —o «ayo», com es deia aleshores— a l'escola del Sr. Giralt. Aquesta feina li és particularment ingrata i així ho deixa escrit en el seu llibre de memòries: «jo no havia arribat als quinze anys quan vaig caure a les grapes rasposes de la senyora Pedagogia»¹. D'altra banda, d'aquest període de primera joventut, també

cal destacar el seu viatge a París. Sembla que s'escapà de casa i arribà a París, però després de restar-hi uns dies hagué de tornar per falta de diners. Aquest viatge, explicat per ell mateix, ja de gran, als seus amics, no té altra transcendència que l'anecdòtica, però serveix per a il·lustrar-nos el seu caràcter inquiet, atrevit i bohemí.

L'any 1909 —té 19 anys— es troba a Badalona i és la primera data en què tenim notícies d'ell com a dibuixant, ja que exposa al Teatre Zorrilla, durant la Festa Major, amb els deixebles del pintor Eduard Flò.² És possible que se li permetés exposar com a jove afeccionat, ja que no hi ha notícies que Passarell arribés a ser alumne de Flò. Ell no ho esmentà mai i es considerarà sempre un autodidacte. En tot cas, no hi ha punts en comú entre l'obra d'ambdós artistes, ja que Flò practicà una pintura convencional i realista, mentre que Passarell basà la seva obra, precisament, en la deformació i l'alteració de la realitat i en fou, per definició, un transgressor.

L'any 1911 tenim documentada la primera exposició individual de Passarell i, alhora,

les primeres caricatures. Es tracta d'una mostra celebrada pel juny al local de la Unió Federal Nacionalista Republicana, que aplega sobretot caricatures de personatges badalonins. És un èxit de públic i de crítica: la premsa el presenta com un jove amb gran futur i elogia, en general, el seu treball.³

Per la Festa Major de l'any següent, Passarell com a caricaturista, i Llorenç Brunet com a dibuixant i pintor, exposen al Centre Badaloní. Fins i tot s'edita un catàleg de l'obra de Passarell, prologat per Marc Giró.

El jove artista ja havia començat a col·laborar, a finals del 1911, al setmanari satíric *Papitu* i, a partir d'aquí s'introduirà en la premsa barcelonina de l'època. Així, des del 1914 treballarà per a nombroses revistes: *L'Esquella de la Torratxa*, *La Campana de Gràcia* i, més endavant, *El Mundo Deportivo*, *La Jornada Deportiva*, *La Gaceta Deportiva*... La seva tasca se centrarà en la caricatura de personatges del món intel·lectual, bohemí, polític i esportista; però també en la realització d'acudits, on

els ninots són persones anònimes que satiritzen diversos aspectes de la vida de l'època amb l'ajut d'un petit diàleg.

El fet que Passarell s'estableixi professionalment a Barcelona no el desvincula de la seva ciutat, Badalona, ja que hi continua vivint i, encara que molt esporàdicament, el trobem com a membre actiu de la comunitat. Hi ha, d'altra banda, una pila d'anècdotes dels seus viatges a Barcelona amb el tramvia, durant els quals anava moltes vegades acompanyat de Pompeu Fabra, que feia el mateix trajecte.

Com a mostres de la participació de Passarell en la vida local, citarem que, amb el pintor Flò i altres, formà part del Jurat que atorgà els premis als millors guarniments de Carnaval, el 1913.⁴ Tanmateix, quan pel març de l'any següent, la ciutat de Badalona fa un homenatge a l'actor Enric Borràs, l'artista hi és convidat amb Eduard Flò, Llorenç Brunet, Eveli Torent i altres, com una persona destacada de la vila.⁵

L'any 1915 el trobem signant un manifest favorable als aliats que estan lluitant a la primera guerra mundial.⁶ La seva firma és al costat de la d'artistes, intel·lectuals, professionals i polítics de gran categoria, fet que ens il·lustra la integració de Passarell al món cultural de l'època.

D'altra banda, la presència de l'autor a Badalona es fa veritablement notable quan, per l'octubre del 1925, apareix la revista esportiva *Pum-Baf!*, dirigida per Carles Bigas Munné. Passarell és autor de la majoria de les caricatures que s'hi publiquen i, probablement, també de la capçalera; però, malauradament, la revista té una durada molt curta i desapareix pel setembre del 1926.

Pel que fa al treball del nostre autor a la premsa de Barcelona, cal citar especialment la seva col·laboració a *La Publicitat*, iniciada a les darreries de la primera guerra mundial, quan encara sortia en castellà, i que es prolongarà fins a l'any 1938. En un principi Passarell hi feia de minotaire, però a partir de finals dels anys 20, quan *La Publicitat* era un diari en català vinculat a Acció Catalana, es convertí en redactor. Aquí cal esmentar, doncs, el doble vessant que pren la seva trajectòria: dibuixant/caricaturista d'una banda, i escriptor i periodista de l'altra.

Quant a la seva tasca de periodista, només destacarem que feia articles seriosos i, en general crítics, sobre temes d'actualitat i, sovint, relacionats amb fets que succeïen a Badalona. Utilitzava un llenguatge molt planer, però els textos són fluidos i el vocabulari prou ric. A més del seu treball a *La Publicitat*, col·laborà també a *Mirador*, *Meridià* i, més esporàdicament, a *La Campa-*

na de Gràcia. Aquesta última publicació, precisament, fou clausurada durant dues setmanes, pel novembre del 1930, a causa d'uns articles de Passarell on comentava la vaga que portaven a terme, a Badalona, els treballadors de «La Llauna» (G. de Andreis Metalgraf Española). L'autor es posava de part dels obrers i publicava, en to de queixa, els sous d'altres empreses badalonines (com la Cros i «La Galeta»), fent notar que eren molt baixos. Aquest fet provocà el tancament esmentat —recordem que encara no s'havia proclamat la República— i motivà un segon article de Passarell que, amb el títol «No es pot dir la veritat», denunciava la clausura.⁷

És aquest, doncs, un bon moment per recordar que Passarell era un home d'esqueres. Políticament estava vinculat a Acció Catalana, era fermament partidari de la República, defensor dels més dèbils, i molt catalanista; però no dogmàtic. Ben al contrari, posseïa un sentit crític molt subtil que el portà, de vegades, a criticar determinades actituds dels immigrants i de la classe obrera, com per exemple, l'absentisme laboral.⁸ A la premsa de Badalona, d'altra banda, també trobem alguns articles seus, concretament a la revista quinzenal *Ruta*, portaveu d'Acció Catalana Republicana.

Tornant a la seva obra artística cal destacar que publicà un llibre, l'any 1930, titulat *Cent ninots i una mica de literatura*. Es

Jaume Passarell. Fotografia J. Cortinas (Museu de Badalona)

venia al preu de 10 pessetes⁹ i és una autèntica obra mestra, on la caricatura de cada personatge va acompanyada d'un text, generalment breu, en què Passarell descriu la seva personalitat en un to franc i amistós.

Finalment, encara hem d'esmentar tres publicacions més, aquest cop de caire divulgatiu, anteriors al final de la guerra: *Vida, obra i anècdotes d'En santiago Rusiñol* (1931), *L'inventor Narcís Monturiol* (1935) i *Pompeu Fabra* (1938).

En resum, podem fer un balanç molt positiu de la trajectòria de Passarell en aquesta època: de ser un noieta afeccionat a dibuixar passa a ser un ninotaire d'èxit i un periodista digne. La guerra civil, però, talla el desenvolupament d'aquesta carrera que podríem qualificar de brillant. Com hem dit, passa els anys de guerra treballant a *La Publicitat* i a *Meridià*, però l'any 1939 ha de fugir cap a França. Hem de tenir present que era un home compromès amb la República, que s'havia alegrat de la seva proclamació —i així ho havia manifestat amb els seus ninots—, i fins i tot havia publicat alguns acudits anticlericals. Naturalment, no se'l podia acusar de res greu, però el nou règim i ell no tenien res en comú. Restà a França, on s'havia refugiat, durant alguns anys, i tal vegada s'hi hagués quedat si, en marxar, no hagués deixat aquí la seva dona i el seu fill.¹⁰ Quan tornà —no en sabem la data exacta— s'instal·là

primer a Barcelona, on romangué amagat, per tornar més endavant a Badalona, on sabem que ja es trobava el 1950.

Aquesta època —la posterior a la guerra— defineix una etapa molt dura, fins i tot grisa, en la vida de Passarell. En paraules d'ell mateix, comença la seva existència «d'espectre» o «de fantasma».¹¹ A part del fet, anecdotic, que ni tan sols tenia document nacional d'identitat, ens trobem amb una altra circumstància més greu: Passarell ja no reprèn mai més la seva vida professional anterior. Això no ens ha d'estranyar si tenim en compte que la premsa on ell treballava havia desaparegut (*L'Esquella de la Torratxa, La Campana de Gràcia, La Publicitat, Mirador, Meridià*) i que la majoria dels seus amics i coneguts eren morts, a l'exili o a l'ostracisme. Es així com Passarell, ja relativament gran per tornar a començar, es converteix en un personatge refugiat en el passat, que no s'adapta al temps nou ni s'esforça excessivament per integrar-s'hi. Un exemple d'aquest desplaçament que patí, el tenim en el seu reuig sistemàtic de les manifestacions culturals catalanes de l'època i una actitud general d'amarguesa.¹²

Malgrat això, no resta inactiu. D'una banda, manté contacte amb alguns intel·lectuals i artistes que s'agrupen a Tiana entorn de Lola Anglada, i d'altra banda continua escrivint per publicar i dibuixant pel seu compte.

Els anys 1950 i 1952 presenta algunes aquarel·les a l'exposició local de Belles Arts. El 1950 guanya la segona medalla i la premsa al·ludeix a la seva obra —que era una vista de la platja de Badalona— dient que és «de excelente factura, tema simpatiquísimo y de líneas irreprochables».¹³ El 1952, amb el títol de «Barcas», la seva aquarel·la obté el premi especial.¹⁴ Torna a participar en aquestes exposicions, amb dibuixos, l'any 1954;¹⁵ però sembla que el mòbil d'aquesta activitat era més la necessitat econòmica —la possibilitat d'obtenir un premi en metàl·lic— que no pas un desig autèntic de promoure's com a artista.

D'altra banda Passarell també fou administrador de les Galeries Syra, tasca que li encomanaren les propietàries, amb qui tenia amistat. Igualment, publicà algunes obres, com: *Llibre de llibreters de vell i de bibliòfils d'abans i d'ara*, que apareix el 1949 i que inclou algunes caricatures; *La Publicitat, diari català* (1971), on explica la seva experiència de treball en aquest diari i descriu els diversos col·laboradors que hi va conèixer; i dos volums de memòries, *Homes i coses de la Barcelona d'abans* (1968, 1974), on recull anècdotes relacionades amb la seva vida de periodista bohemí. En el segon volum, a més, parla de la seva ciutat —Badalona—, però sense dir-ne el nom, i hi descriu aspectes del paisatge urbà i de la vida social de quan ell era jove.

Jaume Passarell morí el 5 de febrer del 1975, poc després d'haver enviudat i d'haver-se traslladat a Barcelona a viure amb el seu fill. Deixà publicada obra gràfica i escrita molt abundant i encara resten inèdits alguns treballs que, fins ara, no s'han pogut localitzar. Tot i que ja feia anys que havia passat la seva època de glòria i la darrera etapa de la seva vida havia transcorregut amb discreció, la premsa encara es recordà d'ell i publicà la notícia de la seva mort i alguns articles sobre la seva personalitat.¹⁶ El mateix 1975, les galeries Syra li dedicaren una exposició retrospectiva, on es mostrà obra original. D'aleshores ençà, els seus amics i la seva ciutat¹⁷ l'han anat recordant i salvant, així, de l'oblit que no mereix.

La seva obra

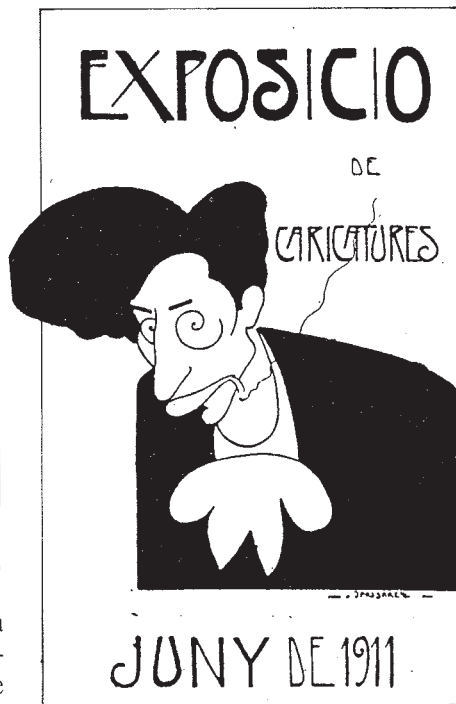
A partir de la seva pràctica d'afeccionat i del coneixement i l'observació de l'obra d'altres autors (Manuel Moliné, Lluís Bagaria), Passarell arribà a assolir un estil propi i remarcable, que destaca, sobretot, quan es tracta de «retratar» personatges de l'època. A continuació reproduïm i comentem algunes de les seves obres, mirant de fer un mostreig que reculli períodes diversos i sense cap pretensió d'antologia.

Apunt del natural. Publicat a *Vidamor*, abril del 1911.

En aquest apunt del natural observem una cara ben realitzada, però un cos desmanegat i mal resolt. Més enllà d'una possible manca de tècnica, l'autor sembla impacient i precipitat, poc disposat a detenir-se en les parts més difícils. Aquesta actitud ens condueix gairebé directament al camp de

la caricatura, que permet certes llicències, però que també exigeix espontaneïtat i rapidesa. Pel juny del mateix any, 1911, Passarell es presentà amb èxit com a ninotaire, i això no hagués estat possible tan aviat si s'hagués volgut dedicar al dibuix convencional.

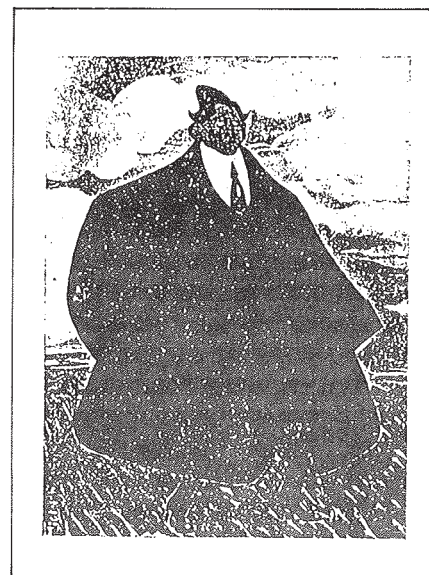
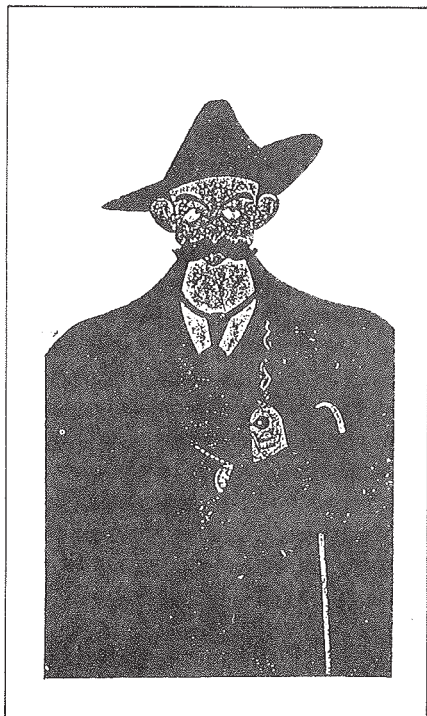

Exposició de caricatures. Publicat a *Vidamor*, juny del 1911.

Aquest dibuix anuncia la primera exposició de Passarell, que tingué lloc al local de la Unió Federal Nacionalista Republicana, de Badalona. Es tracta d'una autocaricatura, en què l'autor es retrata amb el que serà sempre el seu atribut: un cigarret. Efectivament, era un gran fumador i, més endavant, fins i tot es dibuixà fumant diversos cigarrets alhora. Des d'un punt de vista formal, observem que és una caricatura estilitzada, on hi ha un fort component estètic més enllà de la lletgesa del personatge: la composició és marcadament geomètrica i totes les línies que s'hi marquen estan pensades per aconseguir un efecte rítmic. Ho podem veure, especialment, en el cabell, que fins i tot surt del marc; els ulls, com cargols, i el llaç; elements tots ells, que adquireixen formes en funció de la composició i no del realisme. Aquest tipus de tractament ens recorda algunes obres de Bagaria, on l'arabesc és tan protagonista com els personatges.

Les caricatures que segueixen pertanyen al catàleg de la segona exposició de Passarell, celebrada per la Festa Major del 1912 al Centre Badaloní, tot i que és possible que algunes ja haguessin estat exposades el 1911:

Francesc Planas / Anastasi Puig, a la dreta.
Marc Giró, a baix.

Marc Giró i Ros era un bon amic de Passarell i li escrigué el Pòrtic de presentació del catàleg. Es tracta d'un intel·lectual i erudit badaloní, que publicà amb freqüència a la premsa local. Novament ens trobem davant una visió estilitzada i esteticista del personatge. A més de la semblança, s'ha buscat el contrast positiu/negatiu i un joc harmònic de línies: el mateix perfil de la caricatura, tan net, o el tractament exagerat, però estètic, de les pestanyes i el bigoti en són un exemple.

Francesc Planas, fundador de *El Eco de Badalona* havia mort el 1911, i la presència

de la seva caricatura a l'exposició del 1912 bé es podria interpretar com un homenatge pòstum. En aquestes dues obres observem amb molta claredat un tret freqüent en la caricatura: l'exageració i la desproporció portada a l'extrem en el cas d'Anastasi Puig (un badaloní que, als anys 30, tindria la concessió dels autobusos de la ciutat). La premsa local, que acollí molt bé des d'un principi l'obra de Passarell, criticà de vegades aquest caràcter excessiu. Tanmateix, l'ús de la desproporció ha estat un recurs freqüent, però cal citar l'exemple concret de Manuel Moliné, dibuixant de *La Campana de Gràcia*, a qui Passarell havia admirat profundament.

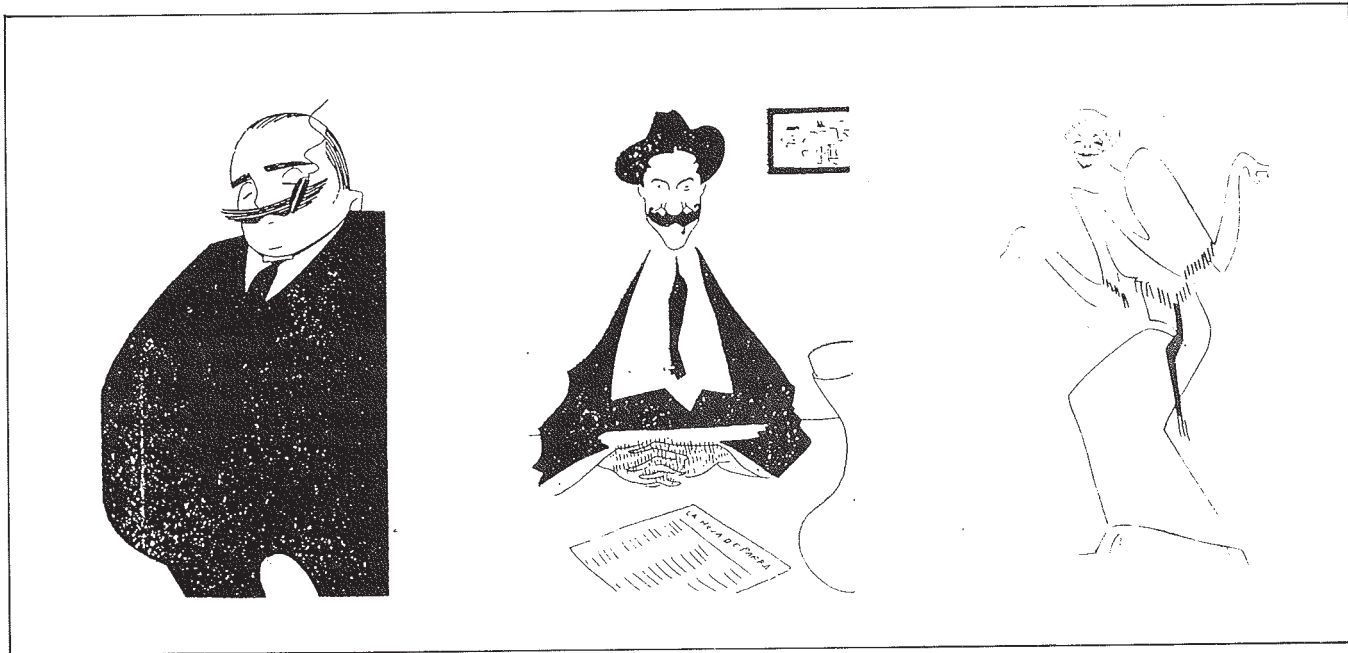

Josep Sayol / Enric Rallo.

Les principals caricatures d'aquesta època, i les més esperades pels badalonins, eren les de personatges de la vida de la ciutat, populars i recognoscibles. Aquí tenim un dels germans Sayol, propietaris d'una drogueria al carrer de Mar, núm. 16, i Enric Rallo, agent d'assegurances establert al carrer Conquesta, núm. 35. Són dues caricatures força similars: els personatges, que porten gorra l'un i barret l'altre, hi són retratats de mig cos; l'americana és una

taca fosca que, amb la corbata, contrasta amb el blanc de la camisa, i el coll és molt estilitzat. El tractament de les fesomies és més individualitzat: a Josep Sayol, retratat frontalment, el bigoti se li menja l'expressió. Contràriament, la caricatura d'Enric Rallo, de perfil, ens presenta un home altiu i malhumorat, que resulta notablement expressiu.

Joaquim Estrany / Pere Renom Cornet. Es tracta de dos personatges vinculats al periodisme local. Joaquim Estrany, gai i sofisticat, fou un dels directors de la revista *Juventud Rebelde*, de caire radical; i Pere Renom Cornet, un intel·lectual que col·laborava assíduament a la premsa de Badalona. Ambdós dedicaren crítiques elogioses a Passarell.¹⁸ Les caricatures, en aquest cas, continuen la línia d'estilització que hem anat comentant i són prou il·lustratives del caràcter dels retratats.

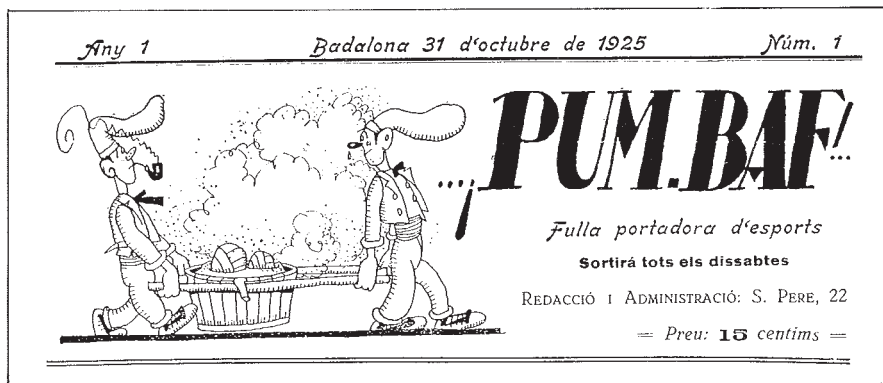
Martí Pujol / Josep Renom.

Sovint trobem polítics i artistes en la iconografia de Passarell. Aquí tenim dos representants del món de l'art i la política en l'àmbit local. Ambdues caricatures tenen una geometria evident. Martí Pujol, alcalde de Badalona els anys 1906-1909 i 1912-1913, està especialment ben aconseguit si considerem la simplicitat dels elements utilitzats. Josep Renom, pintor local que marxà a París, és un dels casos rars, però no excepcional, en què es descriu també el context ambiental del personatge.

Nitta-Jo. Publicat a *Badalona Artística*, 3 d'agost del 1913.

També els artistes de l'espectacle foren constantment retratats per Passarell. En aquest cas, es tracta d'una afamada cupletista francesa que actuà a Badalona, assolint un èxit memorable, el 28 de juliol del 1913.

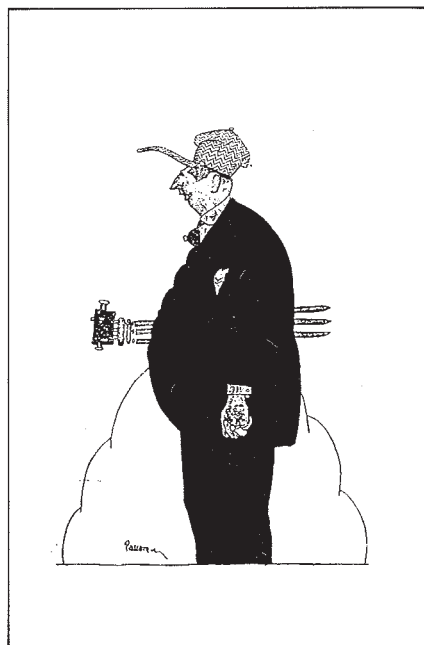
La caricatura és d'un esquematisme exagerat, on compta més la impressió general que la semblança concreta.

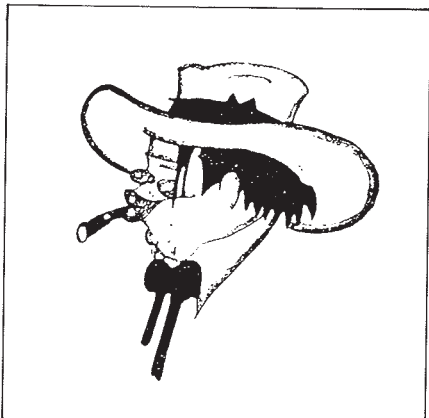

Juli Nyssen / Joaquim Selva. Publicats a *Pum-Baf!*, 5 de gener i 27 de març del 1926. Són dos personatges molt populars de Badalona. Ambdós apareixen aquí amb els seus atributs: Juli Nyssen porta la màquina de retratar; Joaquim Selva, llibres. En aquest darrer cas hi ha, indubtablement, una gran ironia: l'home en qüestió era conserge de l'Ateneu Obrer i feia poesia per afeció. El seu aspecte, rude i talòs, contrasta amb la seva condició de poeta.

Capçalera de la revista *Pum-Baf!*, 14 de novembre del 1925.

Encara que no està signada, podem atribuir el dibuix d'aquesta capçalera a Passarell que, d'altra banda, col·laborà amb freqüència a la revista *Pum-Baf!*. Aquí, el dibuixant ja s'ha fet un estil propi que ens permet de reconèixer-lo per alguns trets que li són característics: la forma de la barretina, tirant a allargada; l'ombreig de les figures, a base de petites línies horitzontals, per donar volum i profunditat; el traç del fum de la pipa, que ens recorda les filigranes de primera època...

Les caricatures que segueixen pertanyen al llibre *Cent ninots i una mica de literatura*, 1930.

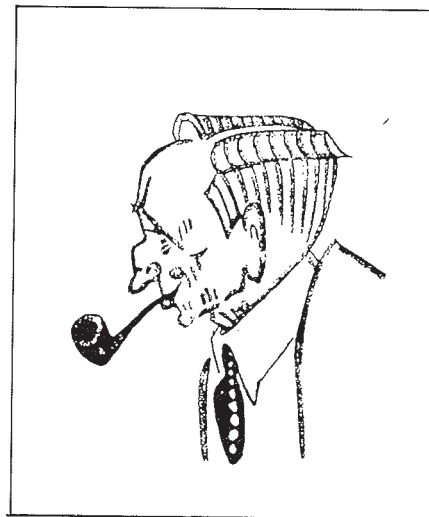
Lluís Bagaria / Picarol.

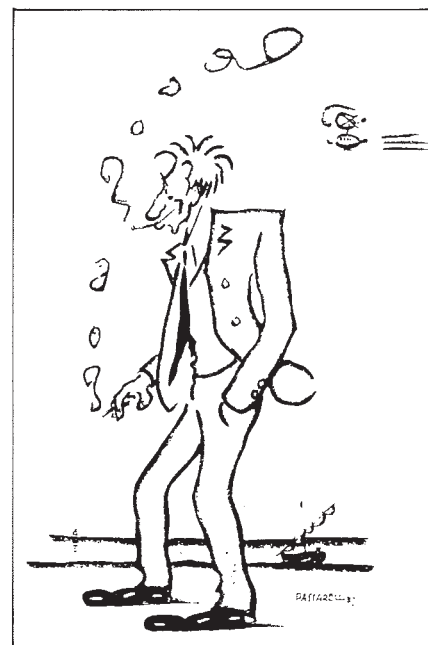
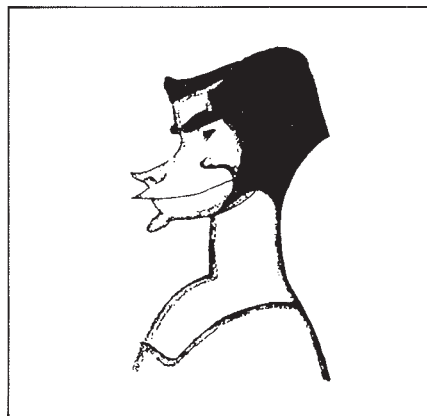
En el llibre *Cent ninots i una mica de literatura*, hi apareixen molts caricaturistes, com Apa, Junceda i Dova. Aquí reproduïm les caricatures de Lluís Bagaria i Picarol. Del primer, Passarell diu que té cara de «mulato destenyit», i així el representa. Tanmateix, en el text que li dedica, evidencia l'admiració que sent per la seva obra i li reconeix, en certa manera, el mestratge. Picarol, a qui també admirava, era company de Passarell a *La Campana de Gràcia* i a *L'Esquella de la Torratxa*.

Just Cabot / Pompeu Fabra.

Just Cabot, director de *Mirador* i gran amic de Passarell, fou qui l'animà a escriure i l'introduí a *La Publicitat*. La seva caricatura està aconseguida a partir d'elements secundaris (la indumentària, la pipa, les ulleres), més que no pas per la semblança de les faccions. Pompeu Fabra, company de l'autor en el recorregut del tramvia de Badalona a Barcelona, apareix, en canvi, molt ben retratat.

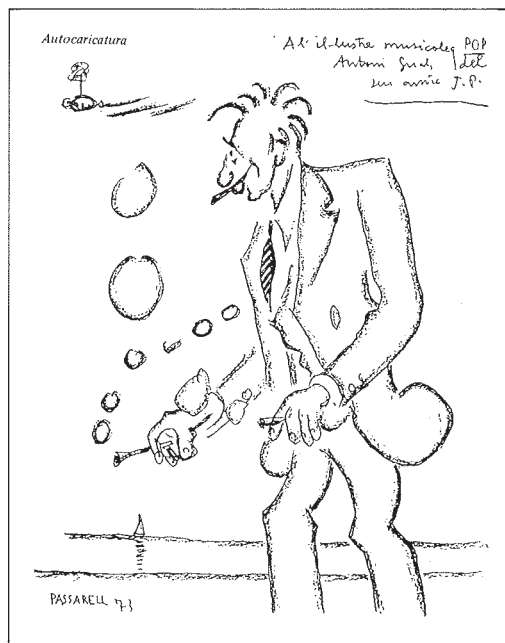

Enric Borràs / Margarida Xirgu.

D'aquestes dues caricatures destaquem l'esquematisme i l'economia de mitjans amb què han estat obtingudes. D'altra banda, si sovint podem dir que Passarell era irònic, exagerat i, de vegades una mica agressiu, en el cas de Margarida Xirgu, bé el podríem qualificar de cruel.

Autocarikatura, 1972. Publicat a la portada del catàleg de l'exposició retrospectiva que li dedicaren les galeries Syra, del 25 de setembre al 14 d'octubre del 1975 / Autocarikatura, 1973. Publicada a *Comarca Express*, gener-febrer, 1977.

La distància que hi ha entre aquestes autocarikatures i la primera és considerable. Ja feia temps que Passarell havia aconseguit crear un estil personal ràpid, adaptat a les necessitats, sempre urgents, de la premsa per a la qual havia treballat. Algunes vega-

des resulta, expressament, una mica barroer i desmanegat; d'altres ens mostra els personatges amb traços esquemàtics i elegants, però sempre manifesta gran capacitat d'observació i un esperit crític i sorneguer. En la primera imatge, el veiem fumant dos cigarrets; en la segona, en fuma tres; però a totes dues ha posat com a fons la platja de Badalona, on ell anà tant a passejar durant els darrers anys de la seva existència.

NOTES:

1. PASSARELL, Jaume. *Homes i coses de la Barcelonina d'abans (segona part)*. Barcelona: Ed. Pòrtic, 1974. Pàg. 7.
 2. CASALS, Núria. *Eduard Flò*. Badalona: Museu de Badalona, 1982. Pàgs. 33 i 41.
 3. *Gent Nova*, 1.07.1911. Pàg. 3.
Sol Ixent, 1.07.1911. Pàg. 208.
 4. CASALS, Núria. *Op. cit.* Pàg. 33.
 5. *El Eco de Badalona*, 28.03.1914. Pàg. 1.
 6. *Gent Nova*, 3.04.1915. Pàg. 3.
 7. PASSARELL, Jaume. «De les vagues»; «El fantasma de l'ordre» i «No es pot dir la veritat». A *La Campana de Gràcia*, 25.10.1930. 31.10.1930, 15.11.1930. Pàgs. 1, 1 i 3.
 8. PASSARELL, Jaume. «La immigració i els "Gurugús"». A *Ruta*, 22.12.1932. Pàgs. 29-32.
 9. *La Campana de Gràcia*, 20.12.1930. Pàg. 4. El llibre d'altra banda, rep una crítica elogiosa d'Antoni de P. Planas a: *El Eco de Badalona*, 21.02.1931. Pàg. 1.
 10. Segons relat de Josep Tafunell. Entrevista, 1983.
 11. Citat per: CADENA, Josep M. *Jaume Passarell (1890-1975)*. Barcelona: Syra, Galeries d'Art, 1975. Pàg. 1.
 12. GUAL LLOBERES, Josep. «Jaume Passarell: humorista i escriptor». A *El Noticiero Universal*, 18.03.1975. Pàg. 35.
 13. Segons testimoni de Josep Gual Lloberes. Novembre, 1989.
 14. *Revista de Badalona*. 26.08.1950. Pàg. 3.
 15. *Id.*, 14.04.1952. Pàg. 4.
 16. *XIII Exposición de Bellas Artes. Catálogo oficial*. Ayuntamiento de Badalona, setembre 1954. Pàgs. 14 i 15.
 17. Joan Abril li dedica un article a *Revista de Badalona*, 1.03.1975; Josep M. Cadena a *Diario de Barcelona*, 12.02.1975; Maria Aurèlia Capmany i Josep Gual a *El Noticiero Universal*, 18.03.1975.
 18. Joan Abril, Josep Gual i Josep Tafunell li han dedicat diversos articles a la premsa local.
- El 1981, amb motiu del 50è. aniversari de la mort de Santiago Rusiñol, l'Àrea de Cultura i Joventut de l'Ajuntament de Badalona féu una edició facsímil d'una

caricatura de Rusiñol, per Jaume Passarell i Ribó, «escriptor, periodista i ninotaire».

18. *Vidamor*, juny 1911. Pàg. 1.
- Juventud Rebelde*, 1.09.1912. Pàg. 2.